

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη

Πρακτικά ημερίδας

αφιερωμένης στους καθηγητές
Θόδωρο Χατζηπανταζή
και Γρηγόρη Σηφάκη,
πρωτοπόρους στην επιστημονική
μελέτη του Καραγκιόζη

Επιμέλεια

Κωνσταντίνα Γεωργιάδη

Για μια επιστημονική προσέγγιση
του Καραγκιόζη

*Πρακτικά ημερίδας αφιερωμένης στους καθηγητές
Θόδωρο Χατζηπανταζή και Γρηγόρη Σηφάκη,
πρωτοπόρους στην επιστημονική μελέτη του Καραγκιόζη
(Ρέθυμνο, 13 Δεκεμβρίου 2013)*

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Για μια επιστημονική προσέγγιση
του Καραγκιόζη

Πρακτικά ημερίδας
αφιερωμένης στους καθηγητές
Θόδωρο Χατζηπανταζή και Γρηγόρη Σηφάκη,
προτοπόρους στην επιστημονική μελέτη του Καραγκιόζη
(Ρέθυμνο, 13 Δεκεμβρίου 2013)

Επιμέλεια
Κωνσταντίνα Γεωργιάδη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2015

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Ηράκλειο Κρήτης: Νικ. Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13
Τηλ. 2810 391097, Fax: 2810 391085
Αθήνα: Κλεισόβης 3, 106 77. Τηλ. 210 3849020, Fax: 210 3301583
e-mail: info@cup.gr
www.cup.gr

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Διευθυντής σειράς: Θόδωρος Χατζηπανταζής

© Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη
& Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ)

Πρώτη έκδοση: Ιούλιος 2015

Στοιχειοθεσία – σελιδοποίηση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Δόθωση δοκιμίων: Σπύρος Καρυδάκης

Παραγωγή: ΑΛΦΑΒΗΤΟ

Εξώφυλλο: Ντίνια Γκαντή

ISBN 978-960-524-441-5

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΑΥΤΖΟΥΡΗΣ

Προλογικό σημείωμα

ix

Α' Τα τετράδια του Βασιλείου Ανδρικόπουλου
(Βασίλαρου)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Η συλλογή των χειρόγραφων τετραδίων του Βασίλαρου:

Μια γνωριμία με το αρχείο

3

ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Ο караγκιοζοπαίχτης Βασίλαρος και η “συγγραφική”
δραστηριότητά του

11

ANNA ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Τα τετράδια του Βασίλαρου: Μια πολύτιμη γραπτή
πηγή μιας σεμνής προφορικής τέχνης

131

Β' Ζητήματα μελέτης του Καραγκιόζη

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

Το μικροαστικό κοινό, το λαϊκό μυθιστόρημα
και ο μετασχηματισμός του Καραγκιόζη
στις αρχές του 20ού αιώνα

151

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ	
Ο Φώτος Πολίτης, ο Καραγκιόζης και η απειλή της θεατρικότητας	171
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ	
Ακατάγραφα φυλλάδια Καραγκιόζη της δεκαετίας του '50 και τέσσερα βιβλιογραφικά παραρτήματα	193
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ	
Μελετώντας σαράντα χρόνια τον Καραγκιόζη: Προσωπικός απολογισμός	219
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	
ΘΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ	
Ο ανεπίσημος νεοελληνικός πολιτισμός	237
ΓΡΗΓΟΡΗΣ Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ	
Η παραδοσιακή δραματουργία του Καραγκιόζη (Πρώτη προσέγγιση)	253
ΘΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ	
Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890	305
<i>Το πρόγραμμα της ημερίδας</i>	373

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το πρώτο μέρος του ανά χείρας τόμου αποτελείται από τα πρακτικά μιας επιστημονικής ημερίδας που διοργανώθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος θεατρολογίας του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, τον Δεκέμβρη του 2013. Η ημερίδα οργανώθηκε για τον πανηγυρισμό της ενσωμάτωσης στις θεατρικές συλλογές του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών μιας νέας δωρεάς. Ύστερα από το αρχείο του πρώτου ιστορικού του νεοελληνικού θεάτρου Νικόλαου Ι. Λάσκαρη, ήρθε τώρα να προστεθεί εκείνο των αυτόγραφων τετραδίων του πολύ σημαντικού από ιστορική άποψη καραγκιοζοπαίχτη της Πελοποννήσου Βασίλειου Ανδρικόπουλου (1899-1979), του γνωστού με την επαγγελματική προσωνυμία Βασίλαρος. Η δωρεά πραγματοποιήθηκε το 2012 από δύο θεμελιωτές του Ινστιτούτου και Επίτιμα Μέλη του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, τον Θόδωρο Χατζηπανταζή και τον Γρηγόρη Σηφάκη, στους οποίους ήταν, άλλωστε, αφιερωμένη η ημερίδα. Το αρχείο του Βασίλαρου τίθεται πλέον στη διάθεση της ερευνητικής κοινότητας των ιστορικών του ελληνικού θεάτρου, για να το αξιοποιήσουν έτσι ώστε να προωθήσουν παραπέρα τη σχετική επιστημονική γνώση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Η συλλογή
των χειρόγραφων τετραδίων του Βασίλαρου
Μια γνωριμία με το αρχείο

Ένας από τους πιο σημαντικούς και πολύτιμους θησαυρούς που έχει πλέον προστεθεί στις συλλογές του ερευνητικού προγράμματος θεατρολογίας του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, είναι το αρχείο των χειρόγραφων έργων Καραγκιόζη ενός από τους σημαντικότερους και γνωστότερους καραγκιοζοπαίχτες της μεσοπολεμικής γενιάς, του Βασιλείου Ανδρικόπουλου ή αλλιώς, καλλιτεχνικά, Βασίλαρου.¹ Σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να επεξεργαστεί, αλλά να παρουσιάσει το συγκεκριμένο αρχείο και να φέρει σε μια πρώτη επαφή το κοινό με τη μορφή και το περιεχόμενό του.

Η συλλογή των χειρογράφων αποτελείται από 48 τετράδια μεσαίου μεγέθους, τα περισσότερα με διαστάσεις

¹ Το αρχείο παραχωρήθηκε το 2012 στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, και αποτελεί δωρεά δύο εκ των πρώτων στυλοβατών του ερευνητικού κέντρου, του Θόδωρου Χατζηπανταζή και του Γρηγόρη Σηφάκη, στους οποίους είναι και αφιερωμένη η παρούσα Ημερίδα. Και οι δύο είναι σήμερα ομότιμοι καθηγητές των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων που υπηρέτησαν και επίτιμα μέλη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών.

17 x 24 και με διαφορετικό αριθμό σελίδων το καθένα. Τις περισσότερες από τις παραστάσεις της προφορικής αυτής τέχνης του θεάτρου σκιών τις κατέγραψε ο Βασίλαρος στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, λίγο μετά τη συνταξιοδότησή του από το επάγγελμα του περιπλανώμενου καρναγκιοζοπαίχτη, για να καλύψει το κενό της προσωπικής του μοναξιάς, αναβιώνοντας στο μυαλό του και μεταφέροντας στο χαρτί το ρεπερτόριο του προσωπικού του μπερντέ.²

Στο σύνολο της μισής περίπου εκατοντάδας τετραδίων περιέχονται συνολικά 141 («παραστάσεις»), αφού το κάθε τετράδιο περιέχει περισσότερα του ενός έργα, άλλοτε μάλιστα και τρία ή τέσσερα, όταν πρόκειται για σύντομες κωμωδίες.³ Σε μερικές περιπτώσεις τα έργα διακόπτονται όταν τελειώνει το τετράδιο, για να συνεχιστούν σε ένα άλλο. Ο γραφικός χαρακτήρας του καλλιτέχνη είναι καθαρός, ομοιόμορφος και ευανάγνωστος, αφού ο Βασίλαρος ήταν από τις σπάνιες ίσως περιπτώσεις εγγράμματων καρνα-

2 Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει από τις ημερολογιακές σημειώσεις του Βασίλαρου στο τέλος πολλών από τα έργα του. Π.χ. στο τέλος του *Ο Στρατάρχης του Βυζαντίου Περσομάχος Βελισσάριος και ο Αυτοκράτωρ Ιουστινιανός*, σημειώνει: «Καθαρογραφή, κάτω Αλισσός Πατρών 16 Ιουλίου 1973. Μοναξιά, ησυχία, και περνάω την ώρα μου, συνταξιούχος ων» (αρ. τετραδίου 9). Ή στο έργο *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης* (αρ. τετραδίου 8): «επήρα, τη συνταξούλα μου / και κάθουμε, και γράφω / Να δώση, ο παντοδύναμος / Ζωή, καλή για νάχω». Για βιογραφικά στοιχεία του καρναγκιοζοπαίχτη, αλλά και για την ίδια τη συλλογή, βλ. τη μελέτη της Ιωάννας Παπαγεωργίου στον παρόντα τόμο.

3 Στο σύνολο των τετραδίων συγκαταλέγεται και ένα, με τίτλο *Βιβλίον επιθεωρήσεων-Διάφορα αστεία για τα κολητήρια*. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα τετράδια και τις παραστάσεις που περιέχουν, βλ. τη μελέτη της Ιωάννας Παπαγεωργίου στον παρόντα τόμο.

γκιοζοπαιχτών –κάτι που ο ίδιος τονίζει όχι και λίγες φορές στις σημειώσεις που συνοδεύουν συνήθως το τέλος των έργων του– όπως επίσης τονίζει και το γεγονός ότι το δραματολόγιό του κάποιες φορές περιέχει έργα που μόνο ένας «μόρφωμένος» καλλιτέχνης μπορεί να τα παίξει (όπως π.χ. το σαιξπηρικό *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*).⁴ Ενώ κάποια έργα που θεωρείται ότι ανήκουν στο σοβαρό ρεπερτόριο (π.χ. *Βελισσάριος*) γράφονται ακόμα και στην καθαρεύουσα.⁵ Σε κάθε περίπτωση, μία από τις χαρακτηριστικές σημειώσεις του Βασίλαρου αποτελεί κλειδί για τη χειρόγραφη μορφή των προφορικών του αυτοσχεδιαστικών παραστάσεων: τα γραπτά κείμενα, τα έργα αποτυπωμένα πάνω στη λευκή σελίδα, δεν έχουν στην πραγματικότητα καμία σχέση με τις παραστάσεις των χάρτινων ή δερμάτινων φιγούρων πάνω στο φωτισμένο πανί.⁶

Τα τετράδια χαρακτηρίζονται στο σύνολό τους από μια ομοιομορφία στον τρόπο με τον οποίο καταγράφονται οι παραστάσεις, τόσο ως προς τη δομή τους όσο και ως προς

4 Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Ρωμαίος και η Ιουλιέττα, για να παιχθή στο Θίασο Σκιών, απαιτούνται ειδικές φιγούρες και ο καλλιτέχνης νάχη μόρφωσιν αρτίαν!» (αρ. τετραδίου 21).

5 «Και να το πάρη το έργον ένας καλλιτέχνης να το παίξη, πρέπει να είναι πεπειραμένος, και νάχη αρκετήν μόρφωσιν, διότι η γλώσσα του θα προσκόπη. Μόνον ο Βασίλαρος είχε το θεϊκό χάρισμα αυτό. [...] Το Βελισσάριο τον συνέγραψα εν έτει 1932. [...] Τον έγραψα σε δύο εκδοχές. Μία σε απλή Γλώσσα, και δεύτερη, σε Βυζαντινή καθαρεύουσα γλώσσα. Όμορφα λόγια. [...] Γλώσσα καθαρεύουσα, αλλά να την νοιώθης!» (αρ. τετραδίου 9).

6 Στον *Καπετάν Χειμάρα*, ο καλλιτέχνης σημειώνει για τα έργα στα τετράδιά του με απόλυτη ευσυνειδησία: «έργα εικονογραφημένα με πλοκήν σπανίαν, ουδόλως ανταποκρινόμενα, με τας παραστάσεις του Καρναγκιοζή αλλά πρωτότυπα» (αρ. τετραδίου 4).

τη μορφή. Αυτό που εντυπωσιάζει με μια πρώτη ματιά τον αναγνώστη του αρχείου είναι τα πολλά διαφορετικά, πολύχρωμα και ποικίλα εξώφυλλα των τετραδίων, που τις περισσότερες φορές, ανάλογα με τα έργα που περιέχουν, έχουν φιλοτεχνηθεί από τον ίδιο τον Βασίλαρο, ο οποίος με τον τρόπο αυτό προσπαθεί να ζωντανέψει ξανά την τέχνη του παρελθόντος και να την αποτυπώσει στη χάρτινη σκηνή των τετραδίων, όχι πια με την προφορικότητα της φωνής και την κίνηση στις φιγούρες, αλλά με τη στατικότητα και την απτή μνημειακότητα του γραπτού λόγου. Στην επιφάνεια του κάθε τετραδίου έχει επικολληθεί ένα κομμάτι χαρτί που χρησιμεύει σαν ετικέτα, όπου σημειώνονται οι τίτλοι των έργων που περιέχονται στο κάθε ένα από αυτά. Μερικές φορές ο τίτλος της ετικέτας είναι επεξηγηματικός ή διαφορετικός από τον τίτλο στο εσωτερικό του τετραδίου. Στις περισσότερες από αυτές πάντως, μπαίνει σαν είδος επικεφαλίδας ο τίτλος «Καραγκιόζης» ή «ο Καραγκιόζης». Κάποια από τα τετράδια φέρουν τα ίδια έτοιμη εικονογράφηση στο εξώφυλλό τους, η οποία στις περιπτώσεις που απεικονίζει θρησκευτικά θέματα ή ήρωες της Επανάστασης και ιστορικά γεγονότα, δεν επικαλύπτεται με άλλη εικονογράφηση ή ζωγραφική του Βασίλαρου. Η πλειονότητα των τετραδίων φέρει εικονογράφηση και στο εσωφύλλο, με εικόνες ή ζωγραφιές που προσπαθούν να αναπαραστήσουν οπτικά στη φαντασία του αναγνώστη τις προφορικές παραστάσεις των λαϊκών ηρώων του θεάτρου σκιών.

Τα έργα μπορεί κανείς να τα ταξινομήσει σε τρεις βασικές κατηγορίες, ανάλογα με το είδος και τις πηγές της θεματολογίας τους. Μία βασική κατηγορία αποτελούν τα ιστορικά δράματα (ηρωικά και ληστρικά) τα οποία αντλούν

τα θέματά τους από την αρχαιότητα και το Βυζάντιο ή από τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Σε αυτά ανήκουν έργα όπως *Ο μέγας Κωνσταντίνος και ο βασιλεύς των Ιεροσολύμων Ναβουχοδονόσωρ*, *Ο Ιουστινιανός Αυτοκράτωρ*, ή *Ο Στρατάρχης του Βυζαντίου Περσομάχος Βελισσάριος και ο Αυτοκράτωρ Ιουστινιανός* (βυζαντινά), *Ο Θησεύς και ο Μινώταυρος της Κρήτης*, *Ο Οιδίπους Τύραννος*, *Αντίοχος ο Μακεδών* (αρχαιοθέμα), *Αθανάσιος Διάκος*, *Ο Παπαφλέσσας*, *Ο λήσταρχος Γιάννης Σπανός* (ηρωικά-ληστρικά). Η δεύτερη ομάδα έργων αφορά εκείνα που αποτελούν προσαρμογές μυθιστορημάτων και μπορούν να ονομαστούν «μυθιστορηματικά» καθώς η έμπνευσή τους οφείλεται είτε σε γνωστά μυθιστορηματικά δράματα και ευρωπαϊκά μυθιστορήματα, είτε σε επιφυλλιδογραφία ή ειδησεογραφία εγκλημάτων από τις εφημερίδες. Σε αυτή την κατηγορία βρίσκουμε κανείς έργα όπως το *Μπεν Χουρ*, *τους Άθλιους*, ή τον *Μηχανικό που δηλητηρίασε τη γυναίκα του, στη Θεσσαλονίκη, για την ερωμένη του*. Την τελευταία κατηγορία έργων αποτελούν οι κωμωδίες, όπως π.χ. *Ο έρωτας του σιόρ Διονυσίου*, *Οι τρεις γραμματείς*, *Δάνεισέ μου τη γυναίκα σου*, κ.λπ.

Το κάθε έργο φέρει αυτόνομη σελιδαρίθμηση, με εξαίρεση μια σειρά από σύντομες κωμωδίες ενός από τα χειρόγραφα τετράδια, οι οποίες ενδεχομένως νοούνταν ή παίζονταν ενιαία ως μία παράσταση.⁷ Η λήξη του κάθε έργου σηματοδοτείται με τη λέξη «Τέλος» και συχνά με το γνωστό καληνύχτισμα του Καραγκιόζη προς τους θεατές.

Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των τετραδίων –πέρα από τα ίδια τα έργα– που τραβούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη και επαναλαμβάνονται σαν μοτίβο

7 Αρ. τετραδίου 20.

από τετράδιο σε τετράδιο: το πρώτο είναι η πλούσια, πολύχρωμη, εμπνευσμένη ζωγραφική του Βασίλαρου, που αποδίδει με ζωντανή παραστατικότητα τους ήρωες του μπερντέ, με μοναδικό του εργαλείο τους πράσινους, μπλε, κίτρινους και κόκκινους μαρκαδόρους, με το μελάνι των οποίων επιχειρεί να προσδώσει κίνηση στους χάρτινους ήρωές του. Ο στόχος του εξάλλου είναι να δημιουργήσει ένα είδος Καραγκιόζη Εικονογραφημένου, στο πρότυπο των Κλασικών Εικονογραφημένων, που διαδόθηκαν ευρέως στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1950 και μεσουράνησαν στις δεκαετίες του 1960 και '70. Οι πολύχρωμες εικόνες και η ποικίλη θεματολογία των εικονογραφημένων κλασικών υπήρξαν σίγουρα σημείο έμπνευσης για τον Βασίλαρο, αποτελώντας ταυτόχρονα μία από τις πηγές της εικονογράφησης του. Εικόνες από παιδικά παραμύθια, φωτογραφικά ντοκουμέντα από εφημερίδες της μεταπολεμικής εποχής, θεατρικά προγράμματα Καραγκιόζη της συλλογής του είναι μερικές μόνο από τις πηγές εικονογράφησης των τετραδίων. Στο μεγαλύτερο μέρος όμως, τα καλλιτεχνικά τετράδια του Βασίλαρου κοσμούνται με την καταπληκτική λαϊκή του ζωγραφική, με ζωγραφιές ηρώων και σκηνών που από μόνες τους αφηγούνται την ιστορία τους. Ο Καραγκιόζης και η παρέα του (Χατζηαβάνης, Μπαρμπάργιος, Διονύσιος), ο Καραγκιόζης και η οικογένειά του, ήρωες του '21, Τούρκοι, Αλβανοί και Βούλγαροι, βυζαντινοί πολεμιστές, γυναίκες, σύγχρονοι πρωταγωνιστές της εγκληματολογικής ειδησεογραφίας, είναι οι φιγούρες που συμπληρώνουν τις ζωγραφικές απεικονίσεις του Βασίλαρου. Από την άλλη εντυπωσιάζει η ωμότητα της απεικόνισης των πραγμάτων, η αναπαράσταση του θανάτου και της βίας με τον πιο απλό και παραστατικό τρόπο. Τα αλύπητα

ζυλοφορτώματα, τα μαχαιρώματα, οι αυτοκτονίες και οι απαγχονισμοί, τα μεταφυσικά στοιχεία και τα υπερβατικά όντα, οι διάβολοι και οι άγγελοι, τα νεκροταφεία, τα φαντάσματα, είναι μερικές μόνο από τις πολύχρωμες σκηνές που ζωντανεύουν μαζί με το κείμενο τους ήρωες στη φαντασία του αναγνώστη και ταυτόχρονα «θεατή» των τετραδίων. Με λίγα λόγια, εικόνες που θαυμάζονται για την απλότητα και την αμεσότητά τους, τη ζωντάνια και την παραστατικότητά τους, που παραπέμπουν στη λαϊκή ζωγραφική του Παναγιώτη Ζωγράφου και των διαδόχων του, ή ακόμα στον Κώστα Καραμπάλη, «τον λαϊκό ζωγράφο και καραγκιοζοπαίχτη που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ύφους της ζωγραφικής του Βασίλαρου».⁸

Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό της δομής των τετραδίων αποτελούν τα ημερολογιακά σημειώματα του Βασίλαρου στο τέλος του κάθε έργου.⁹ Ένα είδος μαρτυριών και απολογισμών του παρελθόντος, που άλλοτε μεταφέρουν χρονολογικά στοιχεία σχετικά με το πότε παίχτηκε ή καταγράφηκε το καθένα ή οι πηγές της θεματολογίας και της έμπνευσής του.¹⁰ Άλλοτε μας δίνονται στοιχεία για

8 Βλ. το σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Βασίλαρου στον τόμο Απ. Γιαγιάννος - Αρ. Γιαγιάννος - Ι. Δίγκλης, *Ο κόσμος του Καραγκιόζη. Φιγούρες*, Ερμής, Αθήνα 1976, σ. 20.

9 Αντίστοιχα, ο Βασίλαρος κρατούσε ημερολογιακές σημειώσεις και πίσω από τις φιγούρες του, όπως φαίνεται στον τόμο *Ο κόσμος του Καραγκιόζη*, ό.π., σ. 308-311.

10 Π.χ. στο τέλος του *Ρήγα Φεραίου* σημειώνει: «Πάτριαι Δευτέρα Συγγραφή 21. 8/βρίου 1974. από το καλλιτέχνη Βασίλαρο: πείρα 52 χρόνων. Το έργο μου τόδωσε ο καθηγητής της φιλολογίας Γιάννης Μπομποτινός στην Αθήνα το έτος 1939- και το ανασκεύασα να παίζεται στο Καραγκιόζη χωρίς δυσκολίες, γιατί κάθε έργο θέλει μελέτη, εγώ έπαιζα στην Αθήνα στο θέατρο Άνοιξης οδός

την εισπρακτική επιτυχία ή αποτυχία των παραστάσεων.¹¹ Κάποιες φορές πάλι, οι σημειώσεις μεταφέρουν απόψεις του καραγκιοζοπαίχτη για την τέχνη (π.χ. «ο καλλιτέχνης γεννάτε [sic] δεν φτιάνεται») ενώ συχνά αποτυπώνεται με την απλή μελόνη ή ψυχολογική κατάσταση του ηλικιωμένου και συνταξιοδοτημένου καλλιτέχνη, με το αίσθημα της μοναξιάς να υπερισχύει τις κρύες νύχτες του χειμώνα ή τις υπερβολικά ζεστές μέρες του καλοκαιριού.

Με όλα αυτά τα στοιχεία, ο παρατηρητής των τετραδίων ίσως νιώσει κάποιες φορές, ότι τα έργα του Βασιλάρου παίζονται ή προφέρονται ταυτόχρονα με την ώρα που γράφονται. Η γραφή λειτουργεί ως μια άλλη παράσταση, η οποία αναβιώνει στη μνήμη του αποσυρμένου από το επάγγελμα καλλιτέχνη, για να μεταφέρει και να διασώσει, σε συνδυασμό με την ζωγραφική του, τη φευγαλέα, προφορική και αυτοσχεδιαστική του τέχνη.

τότε Αλωπεκής, Γιάννη Λουδάρου -κρασοφονιάς. Με το Μπομποτίνο είμαστε στρατιώτες μαζί στη Θεσσαλονίκη στη τούμπα, 1919» (αρ. τετραδίου 20). [Διατηρείται η ορθογραφία της πρωτότυπης πηγής].

11 «Ταράτσα Μαρούδα, έτος 1927. Πάτραι. Εργασία, γύρω στα 750 εισιτήρια, δρχ. 6» (Αθανάσιος Διάκος, αρ. τετραδίου 17).